प्रवेश सं० ५३३ विषयः धर्मशास्त्रम् क्रम सं०

नाम मिताक्षरा (व्यवहाराध्यायः) ग्रन्थकार विज्ञानेश्वरः

पत्र सं० ~~१-५~~, १०-१५.

श्लोक सं० २-५

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४३ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार: १३ X ४.१ लिपि: दे.ना० आधार: का०

वि० विवरणम् अपू०

सी० एम० गु० पा० --- ए० प्रा० ५८. 12813

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नैकालेर्द्विजोत्तमैः॥ धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति॥ ते च त्रयः कर्तव्याः॥ बहुवचनस्यापेक्षितत्वाद्य
स्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः इति मनुस्मरणाद्बृहस्पतिस्तु। सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह। लो
कवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा॥ यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभेति॥ न च यत्रासतोः सहेति सर्वे।
श्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिविशेषणानीति मन्तव्यम्। ततो याप्रयमानातिरिक्तानां विशे
षणाविशेष्यभावात्सम्भवात् विद्वद्भिरित्यनेनतुलहाक्षिप्रसङ्गोऽनुपायकासाधनेन। ब्राह्मणानां सभासदाञ्च स्पष्ट
धेरोरसीतः। सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः। ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति। तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभा
सदस्त्वनियुक्ता इति भेदः। अत एवोक्तम्। नियुक्तो वानियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति। तत्र नियुक्तानां पक्षपातस्थितार्थकथने विपरीत
जानन्यथा कथयति तदा दोषो निवारणीयो मया दोषः ऽऽऽकास्यापनेन न्याय्यपेनापि तं यथा तं येनुपान्ते सभासदः ते पि तद्दूषितस्य सोऽध

वि.प्र. नीयः सतेर्नपरति। अनियुक्तानामुत्तरस्य चाभिधाने ऽनभिधाने वा दोषो नत्वाग्रहो ऽनिवारणे। सभावानप्रविष्टव्या वक्तव्यं
२ वा सममञ्जसम्। अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषीति मनुस्मरणात्। रिपौ मित्रे चेति वृहस्पतिः। कात्यायनोक्तैः कतिप
येर्व्वतिभिरप्यधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम्। यथाह कात्यायनः। कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः। वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः
कुलभूतैरधिष्ठितमिति व्यवहारनृपः पश्येद्विप्रक्रम॥ तत्रानुकल्पमाह॥ अप[illegible] ना का [illegible] ऽशा दुव[illegible] राज्ञा।
सभ्यैः स[illegible]यो[illegible] ब्राह्मणाः सर्वधर्मविदः। आकार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारपश्यनानुपेतार्थको ऽन्यैः सभ्यैः सह सर्व्वधर्म
वित् सर्व्वधर्म्मान शत्लोकान्तामपि कं। अधर्मानवेक्षितं वितविचारयतीति सर्वधर्मविद्ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शि
ने तन्त्र कात्यायनोऽन्नगुणविशिष्टं कुर्यात्। यथाह दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् रा.म.
मिति। एवमत्रत्राक्षणाभावे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुञ्जीतेत्यमुद्धन् यथाह कात्यायनः ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजये २

द्वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज्जयेदिति। नारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः धर्मशास्त्रमुखस्तस्य प्राड्विवाकमते स्थितः स
माहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति। प्राड्विवाकमते स्थितः तन्मते स्थितः राजा वा व्यवहारान्पश्येदिति वचनस
वेपकोऽपि कीसंज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् तयोर्वचने विरुद्धाविरुद्धे तत्सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयतीति विवाकः
प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः। उक्तञ्च। विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाक
तः स्मृत इति। अपिच

पर्व्वोक्ताः सभ्याः जसातिदुःशीलेन त्वरभिभूता रागात् स्नेहातिशयात् लोभात् लिप्सातिशयात् भयात् संत्रासात्
स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धम् आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगेकैकशो विवादाद्द्विगुणपराजयनिमित्ताद्दमाद्द्विगुणं दमनीयाः
तद्धनविवादास्पदीभूताद्व्यान्नकामतिस्ति संग्रहणादि ग्रहणाभावमत्र रागलोभभयानामुपादानं प्रमादद्वेषादिवृत्तिरोधो नाह[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मि.ज. मितिष्यमार्थं नचराज्ञा सर्वस्पृष्टेव्रा स्याणवञ्जमितिगौतमवचनात् नक्राह्मणाद्राउत्पादयेतिमनुवचनात् तस्य प्रशंसाधि
२ त्वात्। यत्तु षड्भिः परिहार्यो राजाविरोधाद्वाप्यबध्यश्चाबहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति तदपि सत्यपुस्तु
तो भवति लोकवेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चित्तवान्दशवर्षे संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु क
र्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपादितवद्बहुश्रुतविषयत्वेन सत्यमात्रविषयं व्यवहारविषयमा
दि स्वल्पाचारस्यपेतेतमार्गो ... र्विनः पर ... वेदया ... धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मा
र्गेणापरेणाधर्षितोऽभिमतो यद्दानेनवादिना कार्येण वादिनमावेदयति तिस्रापपत्तिये स्मृतिनदावेद्यमानं व्यवहारपदमित्युच्यते
संशयहेतुपरस्परप्रमाणानिरोधप्रयोजनात्मकौ व्यवहारलक्षणं द्विविधमलक्षणं वेदं सामान्यलक्षणं सचद्विविधः शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोग रामः
गश्चेति यथाहनारदः द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः शंकाऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति होढालोप्तं लिङ्गमित्यपि २

वत् तेनदर्शनं साक्षाद्दर्शनं होढाभिदर्शनन्तस्मात् तत्त्वाभियोगो विविधः प्रतिषेधात्मा कश्चेति यथा मत्तो हिरण्यादिकं
गृहीत्वान प्रयच्छति क्षेत्रादिकं ममापहरतीति वा उक्तन्त्वकालापनेन मायं क्षेत्रं मत्तो ... कर्तुमन्यायं वा करोतीति पदानि
सप्तनदाष्टादशधाभिद्यते यथाहमनुः तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपक
र्म च वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्ड
वाचिके स्तेयञ्च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहार
स्थिताविहेति एतान्यपि साध्वभेदेन पुनर्बहुलतु जाति यथाहनारदः एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् कि
याभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इति आवेदयति चेद्राज्ञे दत्तनिर्णयमेवागमस्यावेदयति न राजप्रेरित स्तत्पुरुष
प्रेरितोवेतिदर्शयति यथाहमनुः नोत्पादयेत्स्वयंकार्यं राजानाप्यस्य पुरुषः न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथञ्चन॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मि·आ·
४

ति चेति निपातपराभ्यामेकस्यैकेन बहूनां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति निदर्शयति यस्तु नैकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्री
णां प्रेष्यजनस्य च अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृत इति नारदवचनं तद्विजसाध्यप्रत्यर्थिविषयम् आवेदयति राजा स्व
नैवेवाहापच्छोविनीतवेषः आवेदयेत् आवेदितस्त्वनुकुर्वेन्मुद्रादिना तत्प्रत्यर्थ्याह्वानमकल्पादीनां चानाह्वानमित्या
दृश्यसिद्धमिति नोक्तं स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टमभिहितम् यथा काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितं किं कार्यं का च ते पी
डा मा भैषीर्ब्रूहि मानव केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतः एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह विमृश्य कार्यं
न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परं मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् का
र्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्र
सूतिकां सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः निष्कुला याश्च पतिता ५

स्तासामाह्वानमिच्छन्ति कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ज्ञात्वाभियोगं
येपि स्युर्वनसंश्रिताः तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन्निति आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धेर्नारदेनोक्ता वक्त
व्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्त
था चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा
दण्डभाग्भवेत् नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् निर्वेष्टुकामो रोगार्तो
यियक्षुर्व्यसने स्थितः अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा गवां प्रचारे गोपालाः सस्याबाधे कृषीवलाः शि
ल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे इति आसेधोऽज्ञानावधेः अकस्मात्पश्चात्कारिकमसंवादसहदर्शनविषम
न्निलयते प्रार्थवादिनां वो नमात्तानवपिनानपुत्रो न नियोगकृत् पण्यवादी दण्ड्यः स्यादाह्वानहारेरेव विवक्षितेनारदवचना

मि.अ. न प्रत्यर्थिनि पुरुषे लेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीतेऽपि किं कुर्यादित्यत आह ॥ प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना समामा
५ सतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितं ॥ अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं
लेखनीयं यथावेदितं येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा न पुनरन्यथा वादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् अन्यवादी क्रि
याद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः इति आवेदनकालमर्थिवचनसमभिलिखितलाघुनर्वे
लनमर्थं कमित्यत आह समामासेत्यादि संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना अर्थिप्रत्यर्थिनामजात्यादिना चिह्नितं आदि
शब्देन द्रव्यसंख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते यथोक्तं अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलं साध्यवद्वाचक
पदं प्रकृतार्थानुबन्धि च प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च वर्षर्तुमा राम
सपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतं साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ५

योऽन्तरोपादानेन व्यवहारो दुष्टः यत्र च सम्प्रतिपत्तिस्तत्र तदपत्रास्य संकरः स्यादितीतरोत्तरोपादानेन व्यवहारो दुष्टः तस्मात् यत्नो
क्रियाभावात् यथाह हारीतेन मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्ते
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलं उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा संकीर्णं भवतीति शेषः शेषोपस
पालांशकः क्रमो भवतीत्यर्थः तत्र प्रभूतार्थविषयत्वेनोत्तरस्य ग्रहणे दृष्टान्तमाह यथाकृत्स्नस्य प्रतिपत्तावभियोगे सत्यमुत्तरं
गृहीतं तस्यैकदेशे तु मिथ्योत्तरं हीनत्वेन स्यान्मिथ्योत्तरग्रहणे प्रतिज्ञानिर्णयेति अत्राभियोक्ता त्वल्पप्रभूतविशेषार्थविनः क्रियासाध्य
गृहीतं तत्पक्षस्यान्तर्गतहीनत्वस्याभिमतमुत्तरग्रहणेऽप्येवमन्ये यथाप्रभूतार्थयत्नकारणाभ्युपगमे कर्तव्योऽनीयम् तथात्र
एवं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः यस्मादल्पविषयेऽप्यनल्पहार्यः एवमन्येऽप्युपनत्वाकारणाभ्युपगमेऽर्थवपादानीयम् तथात्र
ऐकाभियोगे सत्यं पूर्वोक्तप्रकारान्तरेण गृहीतं न च मिथ्योत्तरादिना गृहीतानि प्रतिज्ञातानीति वा वक्तव्यविषये यत्र
यथा ऽज्ञाततिथेतत्सम्प्रतिपन्नेऽभियोगे विषयत्वेनोपपन्ने च क्रियाभावात् अस्य चाद्युत्तरक्रियाकारणोपपन्नत्वात् प्रवर्तयितव्यः यत्र तु मिथ्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वि.प्र. कारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं यथाग्रहः पाहिकरणाकल्पितदूनिरपूर्वोक्तैर्दोषैर्मुक्तकस्मिंश्चित्कालेनष्टप्रत्यासन्नदेहेति
१० अन्यस्तुमिथ्योत्तरत्वदर्शितकालात्सर्वमेवाकृष्टस्थितान्यन्यानेजातानीतिवदति तत्रावयवस्य निराकरणसमर्थत्वा
त्तान्तरम् नापिमिथ्यैवकारणोपन्यासात् नापिकारणमएकदेशस्याभ्युपगमाभावात् तस्मात्तत्कारणं मिथ्योत्त
रमिदम् अत्रचप्रतिवादिनःक्रिया कारणोप्रतिवादिनीतिवचनात् नमुत्तिथ्याक्रियापर्वेवाद्दृत्तिपर्वेवादिनः कस्माल्लि
यानभवति तस्यशुद्धमिथ्याविषयत्वात् कारणोप्रतिवादिनीत्येतदपिकस्माच्छुद्धकारणाविषयत्वभवतिनैतत् सर्व
स्यापिकारणोत्तरस्यमिथ्यासहचरितत्वात्शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्प्रसिद्धकारणोत्तरेप्रतिज्ञातार्थैकदेशस्या
भ्युपगमेनैकदेशस्यमिथ्यात्वंयथाशसंत्स्पकशतंगृहीतंनधारयामित्युक्तत्वात् प्रकृतोदाहरणेतुप्रतिज्ञातार्थैकदेशस्या
भ्युपगमोनास्तीतिविशेषः एतत्पूर्वाहरीतेनमयतमुक्तम् मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणोत्तरमितियत्रमिथ्याप्राप्तापयोपक्षस्यापर्से

यथा रूकशतं धारयसीत्यभियोगे मिथ्येतदस्मिन्नेवशार्वमसंपराजितइति॥ अथापिप्रतिवादिनएकक्रियाप्राङ्न्यायकारणोक्तेतु
प्रत्यर्थीनिर्दिष्टक्रियामितिवचनात्॥ शुद्धस्यप्राङ्न्यायस्याभावाद्दुत्तरत्वमसंगतम्॥ संप्रतिपत्तेरपिसाध्यत्वेनोपदिष्टस्यपक्ष
स्यसिद्धोपन्यासेनसाध्यत्वनिराकरणं देवोत्तरत्वं॥ यदुक्तकारणप्राङ्न्यायोत्तरंकरः॥ यथाशतमनेनगृहीतमित्यभियुक्त
कप्रतिवदतिसत्यंगृहीतंप्रतिदत्तंचेति॥ अस्मिन्नेवार्थेप्राङ्न्यायपराजितइतितत्रप्रतिज्ञातार्थसाधनमिति॥७॥ ततउत्त
रानंतरं॥ अर्थीसाध्यवानस्य एतानंतरमेवलेखयेत्॥ प्रतिज्ञातसाध्यः॥ सर्वासाधयेश्चेतिप्रतिज्ञातार्थः॥ तस्यसा
धनंसाध्यते॥ नेनेतिसाधनं प्रमाणं॥ :अत्रसद्योलेखयेदितिवदतोत्तराभिधाने॥ कालविलंबनमप्यंगीकृतमिति
त्रिगम्यते॥ तस्मोत्तरावर्विवेवापिक्ष्यति॥ अर्थीप्रतिज्ञातार्थसाधनंलेखयेदिति॥ वदताप्यस्यसाध्यस्याभिधेयप्रति
ज्ञातार्थ॥ साधनेलेखयेदितिउक्तं॥ अतःप्राङ्न्यायोत्तरेप्राङ्न्यायस्यैवसाध्यत्वात्तत्साधकोवार्थीजातःइति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवसाधनं लेखयेत् कारणान्तरेण विकारतां स्ववसाध्यस्य कारणाबाधे वार्थीति स एव लेखयेत् मिथ्योत्तरे
प्रि.ब. एवसाधनं लेखयेत् कारणान्तरे विकारतास्येवसाध्यत्वात् कारणाबाधेवार्थीति सएव लेखयेत् तथार्थी लेखयेदिति वदता अर्थेव लेखयेत् नान्य इत्युक्तं अतस्तु
११ तत्पूर्वोत्तरपक्षं वार्थीति एवसाधनं निर्दिशेत तथार्थी लेखयेदिति वदता अर्थी लेखयेत् नान्य इत्युक्तं प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियां मिथ्यो
संप्रतिपत्तौ तु साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोः पूर्वपक्षवादिनो साधनानिर्देशात् एवं नाम्ना एव तेनात्र नैवम
वहार ७ परिसमाप्यतेऽतिगम्यते हृतदेवहारी तेन यद्यप्युक्तं प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियां मिथ्यो
कोऽस्मिन्कारीत्प्रतिपत्तौ स भवेदिति ततः किमित्याह तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतो न्यथेति

अतो स्मात्पूर्वकाराद्व्यवहारप्रकारं तरेण साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिपराजयलक्ष एम. ११
णां प्राप्नोतीति संबंधः एवं व्यवहारानुपमिधायोपसंहरति चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं वादिनः परिदर्शित इति ८ ॥

व्यवहारत्रयः परपीडासूक्तो व्यवहारः सोऽयं चतुष्पात् पाकवलं एकस्य तथाविवादेऽयं गुणादिषु प्रदर्शितः ॥ तत्र प्र
लम्बितो नतो ते समस्तमिति भाषाः प्रथमः प्रत्याधिस्यो मंदलेखमित्युत्तरस्त्वादे द्वितीयः ॥ ततोर्थी हेलखेत सद्यः इति
क्रियापादस्तृतीयः ॥ तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति तत्साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः ॥ यथोक्तं ॥ पर स्य एव चतुष्पात्तां साध्यविप्र
तिपत्तिषु ॥ वाक्याख्याकामवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तर क्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः आक्षिप्त
प्रतिपत्तिषु ॥ चतुर्णां पादानां शक्रुवन्तः पादमिधीयत इति ॥ संप्रतिपत्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् द्वाषष्ठ्या साध्यसिद्धेर्लक्षणाप्तवसिद्धेः त
तः ॥ पादो वीतिहिपादत्वमेव उत्तराभिधानानंतरं सम्यग्नोत्तर्थी प्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियास्यादिति पराजयलक्ष
णः ॥ पादो वीति द्विपादत्वमेव उत्तराभिधानानंतरं सम्पोनाथिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियास्यादिति परा निर्णयः
स्य प्रत्याक विनस्य योतिम्प्रेणाव्यवहारस्यालेनानभिधानात् व्यवहर्तुं संविधाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति
स्थितं ॥ इति ५ ॥ १ ॥ १ ॥ एवं सर्वं व्यवहारोपयोगि व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कांश्चिद्व्यवहारविशेषे

मि.व्य. १२ कंविशिष्टो व्यवहर्तव्य इत्याह ॥ अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥ अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ अभि
युक्तः स्वपि यावत्परापराधस्तमभियोगमनिस्तीर्य न पउ तेन मभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् ॥ अपराधे न न संयोजयेत् ॥ यथ
विप्रस्य वालंकर्तुं प्रत्यभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् ॥ नास्य प्रतिषेधस्य विषयः ॥ अतः स्वामि
को ग्यादुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः ॥ इदं च प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तं ॥ अर्थार्थिनं प्रत्याह ॥ अभियुक्तं च ना
न्येनेति । अन्येनाभियुक्तमिति ॥ लीराग्याभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् किंच उक्तमावेदनसमये यदुक्तं न प्रकृतिवि
रुद्धस्य भावं नयेत् न प्रापयेत् ॥ न तु समस्तर्थिनो यतोलेख्यं यथावेदितमर्थिने त्यत्रैवर्द्युक्तं किमर्थं पुनरुच्यते
नोक्तं ॥ विप्रकृतिं नयेदिति उच्यते ॥ यथावेदितमर्थिनोऽन्यत्वेन अवदन्न समयेपर्युत्तन्निवेदितं नहेत् भाषासमयेपि रा:भा
लेखनीयं ॥ एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्रनामभिलुक्तं यथा न नहस्तकशतं हृत्यागहीतमिति आवेदनसमये प्रतिपाद्य स्वर्णसन्निधाभा १२

दसमये वस्त्रशतं हस्त्यारूढीनमितितिन वक्तव्यम् तथा सति पूर्वस्मादन्यवस्तुनस्तरगमनाद्धीनवादी स्यात् ॥ स्या
ति नोक्तं विप्रकृतिं यदि द्विस्यनेकवस्तुष्वपि पराजयगमनं निर्दिष्टं यथाह वस्त्रशतं हस्त्यागृहीत्वापन्नप्रयच्छतीति ज्ञा
तथा केन समयेऽभिधाय भाषाकाले हस्तकशतं वस्त्राद्यपहृतवानिति वदतीति तत्र वस्त्रपराजयमनन्तविधिष्वपि हस्तप्रत्यर्था
गमनमनिर्दिष्टत्वात् तिनवो न वक्तव्यम् एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन पक्षं वादस्य हित्वा योऽन्यमालम्बते पुनः पदसंक्रमणा
ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः इति हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतार्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनः प्रतिमात्पराहारपदे
बपमभियोगमनिस्तीर्य लाघुपदेशो न प्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिविषयः अत एव वदन्ति छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्
येन्नृपः इति एतस्यार्थं व्यवहारो दृष्टव्यम् प्रमादकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयत एव यथाह नारदः
सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते इति अस्यार्थः सर्वेष्वर्थवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वि.प्र. वादेषु तमन्युपुक्तेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते न मूलनाशो हीयते तत्स्मर्थः अन्योदाहरणमाह
१२ स्त्रीसादि परस्त्रीमस्य णादाने प्रमादाभिधानेन दण्डोऽपि पक्षात् प्रकृतात् पर्यायान्न हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति
अर्थविवादेऽन्नहरणमस्य कृतविवादेषु प्रमादाभिधानेन प्रकृतात् पर्यायाद्धीस्तत्तथा गम्यते यथाहमनेन शिरसि पादेन
ताडितः एतावदेव न समये अभिधायमभाषा काले हस्तेन पादेन ताडितः इति वदन् केवलं दण्डं प्राग्जीयतेव अभियोगमनिस्ती-
र्यनैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह । कुर्यात् प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च ॥ कलहे वाक्पारुष्यात्मके
साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगमभ्यवेदा अभियोगमनिस्तीर्यापि अभियोक्तारमभियो-
जयेत् न चत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनेनानुत्तरत्वात् प्रत्यभियोगं प्रति तावत्त्वेनुगपद्यवहारासंभवः समानः सत्यं नात्र एम०
पूर्वपक्षव्यवहारस्य प्रत्यभियोगोपदेशः अपि तु तत्र दण्डाल्पत्वेऽधिकरणनिहत्तये वा तथाहि अनेनाहं ताडितः शस्त्रोक्तभियोगे १२

एवमहमनेन ताडितः शस्त्रो वेति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वं यथाह नारदः पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति यद्यत्तु युगपदुभयोः तावना दिप्रवृत्तिस्तत्राधिकरणनिवृत्तिः यथाह
काहं सेवापि युगपत् संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति एवं च युगपद्व्यवहारासंभवस्य
चेपि कलहादौ प्रत्यभियोगे दण्डं वानवधारणादिषु तु निरर्थक एव अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि ह्रासकारणं प्रति मार्गं चन्द्रिकेन्याह
उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः आदिग्रहणा
दिदुपादाय कार्यं शाहस्य पूर्वं निपातः इति निर्णयस्य कार्यं साधितधनदानं दण्डदानं तस्मिन्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति
तत्कार्ये तद्वत्साक्षी प्रतिभूः ग्राह्यो नसभापतिना तस्यासत्त्वे अर्थिप्रत्यर्थिनोः रक्षणे पुरुषान्नियोजयेत् अभ्य
नाम्ना प्रतिदिनं वेतनं दद्यात् यथाह कात्यायनः अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनं

मि.व्य. नमिति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये सत्समवेतसभापतिप्रतिभूप्राड्विवाकस्य किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्प्रति
२४ भर्तृप्रत्यर्थिनोः [illegible] भाविनाम यथा [illegible] समय । मिथ्याभियोगी [illegible] अर्थिना
निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्नवे कृते पदार्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितो ऽपि कारितः प्रत्यर्थी तदा [illegible]
मर्थिने दापनीयः तस्मपलापदण्डं अपार्थीभावश्चित्तु च शक्तोति तदा स एव मिथ्याभियोगी अतस्तस्याभियोगाद्दभियुक्तधना
द्विगुणं धनं दण्डः प्राप्नोति प्रत्यर्थिनः प्रत्याख्यातं [illegible] वेदस्मे वधोजनीयम् तत्रार्थ्येवापह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो दाहे प्रकृतस
धितधनसमं दण्डं दद्यात् प्रत्यर्थी प्राड्विवाकस्य च पराजयश्चेत्तु तदा स एव मिथ्याभियोगी निर्दिष्टद्विगुणाम्यनत्व
द्यार्थिने च पक्ष [illegible] सम्प्रतिपत्तौ तु दण्डाभाव एव एतच्च वर्णानां विषय एव यदा तोऽपुत्रत्त्वतदण्डाभिधानाद्धनस्य द
हेवलाद्यभवान्नवर्णविषयत्वं [illegible] कोदाप्यः सस्यगादानावेषयत्वेपितत्रैव विशेषं वक्ष्यामः एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनाभि २४

प्रयोजनीयम् कथमभियोगस्य निह्नवे दुरभियुक्तेन कृते पदार्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितो दुरभियुक्तसाद्ध्यतस्मन्तत्र प्र
तिपदोक्तमेव च शब्दोऽवधारणे धनदण्डं द्विगुणं दद्यात्तत्तनुवादः अथाभियोक्ताभियोगभावयितुं न शक्नोति
तदा मिथ्याभियोगी तत्प्रतिपदोक्तधनदण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधिर्यत्र अत्रापि प्राड्विवाकसभ्यवकन्दने च दण्डं वदे
वधोजनीयम् ततोऽर्थीलिखेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति [illegible] लेखने काल प्रतीक्षणं दर्शितम् तत्राप
वादमाह साह [illegible] साहसविष
[illegible] गोदोषी अभिशापः पातकादि
[illegible] स्याज्य कुलस्त्रिया दास्याञ्च कुलस्त्रियास्तात्रिविकाः दासी
योग: सद्य: प्राणधनादि [illegible] लक्षणं द्वैक्वचाद्वयावादिकवचनं [illegible] प्रधिस [illegible]
स्वत्वविवादे [illegible] अस्मत्क्रियादानो [illegible] कालः [illegible] सम्प्रतीकं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि.ब. कः।पुद्गलक्षेपणमर्यादादेशान्तरंप्रापितस्तकिंतीपरिलेढिन्न लांघितफलेनास्मभुवंविदेवतादमोति परिशुध्यन्त्स्वलद्वाकोपि
१५ हं वहुभाषते पावकसुस्वजयतिनोजपोषोनिर्भुजसम्प सभावादिस्मरितिकूजोम्मनोवाकायकर्मभिः अभियोगेपसा
स्मिकादुष्टंतत्परिकीर्त्तितः मनोवाक्कायककर्मभिः यः स्वभावादेवनभयादिनिमित्ताद्दिहस्तिन्विकारंयातिनच्छुजिभ्रसोमभि
योगेसाक्षेवादुष्टः परिकीर्त्तितः तान्विकृतिंन्विभङ्गदर्शयति देशादेशान्तरंयातिनक्वचिद्रवतिष्ठते स्वकीतीश्रो
दपण्डितोपरिलेढिडिह्याबेलावदयतिइतिकर्मणोविकृतिः असलललाटंलिदधतेस्वेदविन्दुकितंभवति मुखमेव
तंपविवर्णलंपागुलंकम्पलंवाप्नोतिगच्छतीतिकायस्यविकृतिः परिशुध्यन्तस्वलद्धाक्यः परिशुध्यत्सगदंस्वलद्वलंवा
कंपस्पासोत्पोक्तः विरुद्धंवस्त्रीपरविरुद्धम वहुभाषतेइतिवाचोविकृतिः परोक्तान्वाचंमतिवचनदानेनतस्यजयतिवक्तारमा
वीप्रतिवीस्खलेनपराजयतीतिमनसोविकृतेरलिङ्गम् तथाक्षेपोनिर्भुजतिवक्रयतीसापिकायस्यविकृतिः एतद्दोषप्रभा १५